

Signs of the Decline of the Abbasid Caliphate in the Dirham Coins of al-Mu‘tamid ‘Alā” Allāh Excavated from Susa (National Museum of Iran)”

Fereshteh Zokaei

Abstract

The present study analyzes 173 silver dirhams struck during the reign of the Abbasid caliph al-Mu‘tamid ‘alā Allāh (256–279 AH / 869–892 CE), discovered in the 1948 excavations at Susa and now preserved in the National Museum of Iran. These coins form part of the broader assemblage unearthed at Susa and reflect the turbulent atmosphere of al-Mu‘tamid’s era—a period marked by the weakening of central authority, the growing influence of the military, the appointment of multiple heirs apparent, and the emergence of semi-independent dynasties. Through a detailed analysis of personal names, honorific titles, and mint locations—such as those of Ja‘far, Ya‘qūb b. Layth al-Ṣaffār, al-Muwaffaq bi-llāh, al-Mufawwad ilā-llāh, and ‘Alī b. Muḥammad (leader of the Zanj revolt)—this research seeks to reinterpret numismatic evidence as indicators of the Abbasid Caliphate’s decline. The findings not only supplement the classical excavation report of Susa but also contribute a new layer of ideological-political analysis to our understanding of Abbasid transformations in the third/ninth century. In other words, by focusing on the dirhams struck between 256 and 279 AH, this study provides a historically grounded analysis based on numismatic data..

Keywords: Islamic period, Abbasid Caliphate, al-Mu‘tamid ‘Alā Allāh, Dirham, Susa, National Museum of Iran.

<https://doi.org/10.22034/JINM.2025.2067762.1106>

© 2025 Iran National Museum. All rights reserved

نشانه‌های زوال خلافت عباسی در سکه‌های درهم المعتمد علی‌الله مکشوفه از کاوش شوش (موزه ملی ایران) فرشته زکایی*

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل ۱۷۳ سکه درهم نقره ضرب‌شده در دوران خلافت معتمد علی‌الله (۲۵۶–۲۷۹ هجری قمری / ۸۶۹–۸۹۲ میلادی) می‌پردازد که در جریان کاوش‌های سال ۱۹۴۸ میلادی در شوش به دست آمده و هم‌اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند. این سکه‌ها بخشی از مجموعه بزرگ سکه‌های یافت‌شده از کاوش شوش بوده و بازتابی از فضای پرآشوب روزگار معتمد به شمار می‌آیند؛ دوره‌ای که با ضعف قدرت مرکزی، افزایش نفوذ نظامیان، تعدد ولیعهدان و ظهور سلسله‌های نیمه‌مستقل همراه بود. در این پژوهش با تحلیل دقیق نام‌ها، القاب و محل‌های ضرب سکه‌ها - از جمله نام‌هایی چون جعفر، یعقوب لیث صفاری، الموفق بالله، المفوض إلى الله و علی بن محمد (صاحب‌الزنج) - تلاش شده تا نشانه‌های زوال خلافت مرکزی از خلال داده‌های سکه‌شناختی بازخوانی شود. یافته‌های این بررسی، ضمن تکمیل گزارش قدیمی کاوش شوش، لایه‌ای تازه از تحلیل ایدئولوژیک - سیاسی را به فهم تحولات خلافت عباسی در سده سوم هجری قمری می‌افزاید. به بیان دیگر، تمرکز بر سکه‌های ضرب‌شده میان سال‌های ۲۵۶ تا ۲۷۹ هجری قمری امکان انجام تحلیلی تاریخی مبتنی بر داده‌های سکه‌شناسی را فراهم کرده است.

واژگان کلیدی: دوره اسلامی، حکومت عباسی، المعتمد علی‌الله، درهم، شوش، موزه ملی ایران.

مقدمه

خلافت عباسی، از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین حکومت‌های اسلامی، در طول حیات خود دوره‌های گوناگونی از شکوفایی، رکود، و زوال را تجربه کرده است. بر اساس تقسیم‌بندی رایج مورخان، خلافت عباسی به چهار دوره تاریخی تفکیک می‌شود که دوره دوم آن، با تمرکز قدرت در دست نظامیان ترک و تضعیف نقش خلیفه، یکی از پرتنش‌ترین مقاطع حیات این خلافت محسوب می‌شود. خلافت معتمد علی‌الله (۲۷۹-۲۵۶ هجری قمری/۸۹۲-۸۶۹ میلادی) در همین دوره شکل گرفت؛ زمانی که اقتدار سیاسی خلفا بیش از پیش کاهش یافت و دستگاه خلافت عملاً در سیطره نظامیان و درباریان پرنفوذ قرار گرفت.

پس از قتل المتوکل، پدر معتمد، نفوذ امیران ترک در تعیین و عزل خلفا شدت گرفت. معتمد نیز با تکیه بر حمایت آنان به خلافت رسید. اما عملاً قادر به اعمال اراده مستقل در اداره حکومت نبود. در همین دوره، شورش‌هایی جدی همچون قیام زنگیان به رهبری علی بن محمد در جنوب عراق، نهضت‌های استقلال طلبانه‌ای چون قدرت‌گیری صفاریان در شرق ایران و همچنین گسترش نفوذ خاندان طولونی در مصر، به تضعیف بیشتر خلافت مرکزی انجامید.

یکی از منابع، در بازخوانی این دوره بحرانی، سکه‌هایی است که در همین سال‌ها ضرب شده‌اند. در سنت سیاسی، سکه نه تنها برای مبادله اقتصادی بلکه نشانه‌ای از مشروعیت سیاسی محسوب می‌شد. درج نام خلیفه یا فرماندهان نظامی روی سکه، بازتابی از تعادل نیروها و نسبت قدرت میان بازیگران سیاسی به شمار می‌آمد.

در این پژوهش، مجموعه سکه‌های مکشوفه از کاوش شهر باستانی شوش در سال ۱۳۲۷ خورشیدی / ۱۹۴۸ میلادی مطالعه شده است. در این مجموعه که با شماره اثر ۵۶۵ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود، ۱۷۳ سکه نقره (درهم) متعلق به دوره خلافت معتمد است. هدف اصلی این تحلیل، تبیین نسبت‌های قدرت، مشروعیت و میزان تزلزل در اقتدار خلافت عباسی در آن مقطع تاریخی، بر اساس داده‌های عینی و مادی سکه‌های ضرب‌شده در این دوره است.

پیشینه پژوهش

بررسی سکه‌های عباسی، به‌ویژه سکه‌های ضرب‌شده در دوران خلافت معتمد علی‌الله، همواره در دو حوزه باستان‌شناسی و تاریخ سیاسی مورد توجه پژوهشگران بوده است. یکی از مهم‌ترین منابع اولیه در این زمینه، گزارش کاوش‌های شوش در سال ۱۳۲۷ خورشیدی / ۱۹۴۸ میلادی است که زیر نظر هیئت باستان‌شناسی فرانسه انجام شد و به کشف مجموعه بزرگی از درهم‌های نقره عباسی منجر شد. پس از این کشف، جرج مایلز به فهرست‌نگاری و بررسی علمی این گنجینه پرداخت (Miles

1960: 67-145). مطالعه حاضر، داده‌ها و تصاویر گزارش مایلز را با نتایج حاصل از تحلیل‌های جدید سکه‌های دوره معتمد تطبیق داده و با ارائه تصاویر با کیفیت‌تر و خوانشی دقیق‌تر از کتیبه‌ها، امکان مقایسه و تحلیلی روشن‌تر را فراهم می‌سازد. سکه‌شناسان برجسته‌ای چون استنلی لین-پول و مایکل میچنر با طبقه‌بندی و تحلیل سکه‌های خلفای عباسی، بنیانی ارزشمند برای پژوهش‌های بعدی فراهم ساخته‌اند (Lane-Poole 1875; 1876; Mitchiner 1977). در همین راستا، پژوهشگران ایرانی از جمله عبدالله عقیلی، علی‌اکبر سرفراز و حسن رضایی باغبیدی نیز اطلاعات مهمی درباره سکه‌های این دوره و همچنین محل‌های ضرب آنها ارائه کرده‌اند (عقیلی ۱۳۷۷؛ سرفراز ۱۳۸۳؛ رضایی باغبیدی ۱۳۹۳). در مقابل، برخی از منابع، از جمله پژوهش‌های عبدالله قوچانی (۱۳۸۳)، حاوی خطاهایی در خوانش نام‌ها هستند که می‌تواند به تفسیر نادرست سکه‌های دوره معتمد بیانجامد. مطالعه حاضر با تمرکز بر مجموعه سکه‌های المعتمد علی‌الله، که از میان درهم‌های مکشوفه از شوش جداسازی و به‌طور مستقل بررسی شده‌اند، از طریق تحلیلی دقیق‌تر، داده‌های تصحیح‌شده و قابل اعتمادی را ارائه می‌دهد.

سکه‌های عباسی

پس از تحول بزرگ دوره خلافت عبدالملک بن مروان^۱ (۸۶-۶۵ هجری قمری/ ۷۰۵-۶۸۴ میلادی) در ضرب سکه‌های اسلامی، دومین تحول مهم در دوران خلافت مأمون روی داد. در این دوره، حاشیه‌ای دوم روی سکه‌ها افزوده شد که شامل عبارت قرآنی "لله الأمر من قبل و من بعد و یومئذ یرح المؤمنون بنصر الله" بود^۲. همچنین نقوش و نوشته‌های رو و پشت دینارها و درهم‌ها و محل قرار گرفتن آنها که قبلاً متفاوت بود یکسان شد (باغبیدی ۱۳۹۳: ۱۳۸). این سبک که در دوره مأمون آغاز شده بود، برای چندین سده در دوره عباسی و نیز توسط سلسله‌های دیگر مورد استفاده قرار گرفت (Ali 2004). در دوره خلافت عباسی، از زمان معتمد بالله تا مستکفی بالله، دینارها و درهم‌ها عمدتاً از الگویی یکسان پیروی می‌کردند؛ تنها در برخی از سال‌های پرآشوب دوران المعتمد علی‌الله بود که این الگو مختل شد. با این حال، حتی در دوره‌های باثبات نیز گاه تفاوت‌هایی در جزئیات همچون تعداد دایره‌های روی سکه، کاربرد نمادهای گوناگون، یا افزودن حروفی خاص دیده می‌شد. بر اساس پژوهش‌ها، بیشترین تنوع در سکه‌های عباسی پس از خلافت مأمون، به دوره المعتمد علی‌الله تعلق دارد (باغبیدی ۱۳۹۳: ۱۴۲).

۱. نخستین سکه‌های زرین در سال ۷۷ هجری قمری/۶۹۶ میلادی و سکه سیمین ۷۸ هجری قمری/۶۹۷ میلادی دارای شعائر اسلامی به خط کوفی در زمان خلافت پنجمین خلیفه اموی، عبدالملک بن مروان، ضرب شد. سکه‌های مسی تماماً به خط کوفی نیز احتمالاً در فاصله سال‌های ۷۸ هجری قمری/۶۹۷ میلادی و ۸۰ هجری قمری/۶۹۹ میلادی ضرب شد (باغبیدی ۱۳۹۳: ۹۳).
۲. بخش‌هایی از آیات ۴ و ۵ سوره روم.

دمشق، دنیسر، رافقه، سرمن رای، سمرقند، شیراز، صنعاء، فارس، فلسطین، کوفه، ماه الکوفه، محمدیه، مدینه السلام، مصر، موصل، موفقیه، نصیبین، نیسابور، واسط، هراه و همدان است (باغ بیدی ۱۳۹۳: ۱۵۵-۱۵۲).

از میان این مراکز، ضرابخانه‌های اهواز، بصره، سامرا، کوفه، مدینه‌السلام و واسط، به‌عنوان مراکز اصلی تحت کنترل مستقیم و مؤثر دولت مرکزی عمل می‌کردند. مابقی ضرابخانه‌ها در مناطقی واقع بودند که توسط فرمانداران محلی یا شورشیان خودمختار اداره می‌شد.

سکه‌های مورد مطالعه در این پژوهش، در ضرابخانه‌های اصفهان، اهواز، بصره، پنجهیر، سامرا، فارس، ماه‌الکوفه، مدینه‌السلام و واسط ضرب شده‌اند.

تحلیل سکه‌های معتمد همراه با نام جعفر

در دوازدهم شوال سال ۲۶۱ هجری قمری، جعفر بن معتمد، فرزند خلیفه، با لقب «المفوض إلی‌الله» به ولایتعهدی منصوب شد (طبری ۱۳۷۱: ۶۴۴۷/۱۵). بر اساس منابع تاریخی از جمله تاریخ طبری، ولایتعهدی وی مشروط به بلوغ او در زمان وفات پدرش بود و به همین دلیل، تا پیش از تثبیت کامل این جایگاه، فرماندهی نظامی و اختیارات اجرایی به برادر معتمد، ابو احمد موفق، واگذار شد. از میان ۱۷۳ سکه بررسی‌شده در این پژوهش، ۷۶ سکه - که در فاصله سال‌های ۲۵۷ تا ۲۶۳ هجری قمری ضرب شده‌اند - مستقیماً حاوی نام جعفر هستند. این سکه‌ها به صورت پراکنده در ضرابخانه‌های مناطق مختلف خلافت، از جمله اصفهان، اهواز، ماه‌الکوفه، واسط، سامرا، مدینه‌السلام، فارس و بصره ضرب شده‌اند.

نکته قابل توجه در سکه‌های مورد مطالعه و نیز نمونه‌های موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های دیگر، ذکر نام «جعفر» بدون لقب «المفوض» حتی پس از سال ۲۶۱ هجری قمری است؛ در حالی که بر اساس منابع رسمی، جعفر از سال مذکور به این عنوان ملقب شده بود. این تناقض را می‌توان عمدتاً به دو عامل نسبت داد: نخست، فاصله زمانی بین اعلام رسمی ولایتعهدی و اجزای آن در ضرابخانه‌ها. به نظر می‌رسد صدور فرمان رسمی استفاده از لقب جدید از مرکز خلافت با تاخیر به ضرابخانه‌های مناطق مختلف ابلاغ شده و اجرای آن در عمل به زمانی بیش از این نیاز داشته است. دوم، ضعف جایگاه سیاسی جعفر در تقابل با دیگر رقبای قدرت، به‌ویژه موفق بالله، بوده است؛ چنانکه در بسیاری از مناطق، به‌ویژه در نواحی شرقی خلافت، نفوذ واقعی در اختیار موفق بالله بود و بنابراین، درج لقب رسمی جعفر نه‌تنها ضرورت سیاسی نداشته، بلکه با مقاومت نیز روبه‌رو می‌شد.

از این میان، ۲۴ سکه به دلیل سائیدگی سطح، قابل انتساب دقیق به محل ضرب نیستند، اما مابقی نمونه‌ها دارای محل ضرب مشخصی هستند که به شرح زیر است:

نگارش نام خلیفه بر سکه‌ها، از دوران خلافت مهدی و از سال ۱۵۹ هجری قمری / ۷۷۵ میلادی آغاز شد. پس از آن، گاه علاوه بر نام خلیفه، نام ولیعهد، وزیر، حاکم محلی یا یکی از صاحب‌منصبان نیز بر سکه‌های عباسی نقش می‌بست (باغبیدی ۱۳۹۳: ۱۳۲). در دوره خلافت معتصم بالله، نگارش نام خلیفه که در مقطعی از دوران خلافت مأمون متوقف شده بود، بار دیگر آغاز شد و تا پایان دوره عباسی ادامه یافت؛ با این حال، در این دوره دیگر نام والیان و صاحب‌منصبان محلی بر درهم‌ها ضرب نمی‌شد. از سال ۲۳۶ هجری قمری و در زمان متوکل علی‌الله (۲۴۷-۲۳۲ هجری قمری) نام ولیعهد نیز به سکه‌ها افزوده شد (باغبیدی ۱۳۹۳: ۱۴۲).

همزمان با تضعیف تدریجی اقتدار خلفای عباسی، آنان ناگزیر بودند نام فرمانداران، شاهزادگان، برادران قدرتمند، فرماندهان کل ارتش و وزرای قدرتمندی را که اراده خود را بر ایشان تحمیل می‌کردند، روی سکه‌ها درج کنند. در همین دوران، خاندان‌های نیمه‌مستقلی همچون طولونیان در مصر و صفاریان و سامانیان در ایران به ضرب سکه‌های مستقل اقدام کردند. با این حال، این سلسله‌ها همچنان به پیروی از الگوی سکه‌های عباسی ادامه داده و رهبری اسمی خلیفه را به رسمیت می‌شناختند. در نتیجه، سکه‌های این دوره منبعی ارزشمند برای درک بهتر زوال تدریجی قدرت مرکزی خلیفه و ظهور حکومت‌های محلی در گستره حکومت اسلامی به شمار می‌روند (Ali 2004).

کتیبه سکه‌های مورد پژوهش:

<p>روی سکه: متن: کتیبه در چهار سطر با نوشته: لا اله الا الله وحده/ لا شریک له/ [نام فرماندار یا جانشین] حاشیه داخلی با نوشته: بسم الله ضرب هذا الدرهم [محل ضرب] [سنه] [سال ضرب]. حاشیه خارجی با متن: "الله الامر من قبل ومن بعد ویومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله"</p>
<p>پشت سکه: متن: کتیبه در پنج سطر با نوشته: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی‌الله. حاشیه: "محمد رسول الله أرسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون"</p>

محل ضرب

ضرابخانه‌هایی که در دوره عباسی و زمان حکومت المعتمد علی‌الله یعنی بین سال‌های ۲۵۶ تا ۲۷۹ هجری قمری فعال بودند و درهم عباسی ضرب می‌کردند، شامل؛ ارجان، ارمینیه، اصفهان، اندرابه، اهواز، بردعه، بصره، بلخ، بلد، پنجهیر، جنابا،

فارس	اصفهان	اهواز	ماه الکوفه	بصره	سامرا	واسط	مدینه السلام	نا مشخص (به علت سائیدگی)
۶ عدد	۸ عدد	۹ عدد	۲ عدد	۱ عدد	۲ عدد	۷ عدد	۱۷ عدد	۲۴ عدد
جمع کل								
۷۶ عدد								

جدول ۱. سکه‌های معتمد همراه با نام جعفر.

تصویر	ردیف
	<p>۱. محل ضرب: فارس تاریخ ضرب: ۲۵۷ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۴۹۰ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بفارس سنه سبع و خمسين و مائتين حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۲. محل ضرب: فارس تاریخ ضرب: ۲۵۸ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۴۴۸ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بفارس سنه ثمان و خمسين و مائتين حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۳. محل ضرب: اصفهان تاریخ ضرب: ۲۵۷ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۷۰ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم باصفهان سنه سبع و خمسين و مائتين حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۴. محل ضرب: اصفهان تاریخ ضرب: ۲۵۹ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۲۸ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم باصفهان سنه تسع...مئتين . حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۵. محل ضرب: اصفهان تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۰۸ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم باصفهان سنه احدی و ستين و مائتين حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

۳. با توجه به وجود سکه‌هایی با محل و تاریخ ضرب یکسان در مجموعه مورد بررسی، برای پرهیز از تکرار داده‌ها، تنها یک نمونه نماینده از هر گروه مشابه در متن تحلیل گنجانده شده است.

تصویر	ردیف
	<p>۶. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۰ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۴۸ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه ستین... حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۷. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۰۶ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: ... ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه احدى و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۸. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۳۱ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: ... هذا الدرهم بالاهواز سنه اثنین... حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۹. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۷۴ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۰. محل ضرب: ماه الکوفه تاریخ ضرب: ۲۵۹ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۵۲ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه ماه الکوفه سنه تسع و خمسین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۱. محل ضرب: بصره تاریخ ضرب: ۲۵۰ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۳۸ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: ... هذا الدرهم بالبصره سنه...خمسینو... حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

تصویر	ردیف
	<p>۱۲. محل ضرب: سامرا تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۰۹ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بامر من رای سنه احدى و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۳. محل ضرب: واسط تاریخ ضرب: ۲۵... هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۱۹ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب... بواسط سنه... خمسین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۴. محل ضرب: واسط تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۵۶ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط سنه احدى و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۵. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۵۸ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۹۱ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه السلام سنه ثمان و خمسین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۶. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۵۹ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۴۶ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه السلام سنه تسع و خمسین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۱۷. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۹۴ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ جعفر حاشیه داخلی: ... هذا الدرهم بالبصره سنه... خمسینو... حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

و پنجهیر، به کارگیری صرف نام بدون عنوان، می‌تواند نشان از احتیاط سیاسی یا عدم پذیرش کامل از سوی ضرابخانه‌ها باشد. با توجه به سال ضرب این سکه‌ها (۲۶۵-۲۶۰ هجری قمری)، این سکه‌ها مربوط به واپسین سال‌های حیات یعقوب هستند؛ یعنی زمانی که او نه تنها درگیر فتح خراسان بود، بلکه در آستانه رویارویی مستقیم با خلافت عباسی نیز قرار داشت. در سال ۲۶۵ هجری قمری / ۸۷۹ میلادی در اواخر ماه شوال بعد از اینکه هدف یعقوب لیث صفار در پیروی از خلیفه عباسی به جدایی کامل از حکومت عباسی تبدیل شد از دنیا رفت (طقوش ۱۳۸۵: ۱۴۱؛ ابن خلدون ۱۳۸۳: ۵۷۶). یعقوب درگذشت، اما تلاش‌های او مسیر استقلال صفاریان و بی‌ثباتی سیاسی شرق خلافت را برای سال‌ها تضمین کرد.

تحلیل سکه‌های معتمد همراه با نام الموفق بالله

ابو احمد الموفق بالله، برادر خلیفه معتمد عباسی، در واقع قدرت واقعی خلافت را در سال‌های پایانی سده سوم هجری قمری در دست داشت. او در زمانی به قدرت رسید که خلیفه فاقد اختیارات اجرایی واقعی بود و خلافت بیش از هر زمان دیگری به یک نهاد تشریفاتی تبدیل شده بود.

معتمد، به منظور حفظ ساختار حکومت و جلوگیری از درگیری‌های جانشینی، الموفق را به عنوان ولیعهد دوم در کنار جعفر (ولیعهد اول) معرفی کرد؛ اقدامی که عملاً به واگذاری بخش بزرگی از مناطق شرقی خلافت به الموفق منجر شد (طبری ۱۳۷۱: ج. ۱۵؛ ۶۴۴۷).

در مجموعه سکه‌های بررسی‌شده، ۴۶ سکه با نام الموفق بالله شناسایی شده که در سال‌های ۲۶۲ تا ۲۶۵ هجری قمری ضرب شده‌اند. توزیع جغرافیایی محل ضرب این سکه‌ها به شرح زیر است:

ضرب مدینه (السلام/بغداد)	اهواز	واسط	نامشخص به علت ساییدگی
۲۴ عدد	۱۰ عدد	۷ عدد	۵ عدد
جمع کل			۴۶ عدد

جدول ۲. سکه‌های معتمد همراه با نام یعقوب.

ردیف	تصویر
<p>۱. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۲۲ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ الامیر یعقوب حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون</p>	

تحلیل سکه‌های معتمد همراه بانام یعقوب لیث صفار
ظهور یعقوب لیث صفار، بنیان‌گذار دودمان صفاریان، یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی سده سوم هجری قمری در شرق جهان اسلام به شمار می‌رود. یعقوب که از منطقه سیستان برخاست به تدریج توانست یک قدرت نظامی بزرگ در خراسان و فراتر از آن تشکیل دهد. او با بهره‌گیری از خلأ قدرت به‌وجودآمده در پی تضعیف طاهریان، به سرعت بر قلمروی وسیعی چیره شد و در نهایت خلیفه عباسی را وادار کرد تا حکومت او را در فارس به رسمیت بشناسد (آبری ۱۳۸۱: ۱۸۹ و ۱۸۸).

یعقوب در سال ۲۵۹ هجری قمری خودمختاری خویش را با افزودن نامش روی درهم‌های ضرب‌شده در بنجهیر (=پنجهیر) که نام خلیفه عباسی همچنان در پشت آنها حاضر بود، اعلام کرد (باغ بیدی ۱۳۹۳: ۲۳۸)

نخستین گام او در مسیر تثبیت قدرت و کسب مشروعیت سیاسی، ضرب نام خود در کنار نام خلیفه بر سکه‌ها بود؛ اقدامی که در نمونه‌های بررسی‌شده در این پژوهش به وضوح مشهود است. در این مجموعه، ۴۳ سکه با نام یعقوب شناسایی شده که در ضرابخانه‌های اهواز، فارس و بنجهیر (=پنجهیر) ضرب شده‌اند. توزیع تعداد سکه‌ها به شرح زیر است:

اهواز	پنجهیر	فارس	نامشخص به علت ساییدگی
۲۶ عدد	۱ عدد	۵ عدد	۱۱ عدد
جمع کل			۴۳ عدد

بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که در سکه‌های ضرب اهواز، نام یعقوب با عنوان «الأمیر» همراه است؛ درحالی که در سکه‌های ضرب‌شده در فارس و پنجهیر، تنها به نام او بسنده شده و عنوانی به کار نرفته است. این تفاوت، حامل معانی مهمی در زمینه میزان مشروعیت ادعاشده در مناطق مختلف است. در اهواز، که از مناطق مهم جنوب غرب ایران و نزدیک به قلمرو خلافت مرکزی بود، به‌کارگیری عنوان «الأمیر» از سوی یعقوب نشان‌دهنده تلاشی آشکار برای تثبیت وجهه مستقل و نیمه خودمختار خود است. در مقابل، در مناطقی چون فارس

تصویر	ردیف
	<p>۲. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۴ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۹۰ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ الامیر یعقوب حاشیه داخلی: ... ضرب هذا الدرهم بالاهواز ... اربع و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۳. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۵ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۸۶ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ الامیر یعقوب حاشیه داخلی: ... ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه خمس و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۴. محل ضرب: بنجهیر تاریخ ضرب: ۲۶۰ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۲۰ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ یعقوب حاشیه داخلی: ... ضرب هذا الدرهم بینجهیر سنه ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۵. محل ضرب: - تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۰۷ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ یعقوب حاشیه داخلی: بسم الله ضرب ... احدى و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۶. محل ضرب: فارس تاریخ ضرب: ۲۶۴ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۶۱ روی سکه: متن: لاله الا/الله وحده/ لا شریک له/ یعقوب حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بفارس سنه اربع و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

خلافت است، و از سوی دیگر، به تضعیف جایگاه خلیفه قانونی، معتمد، اشاره دارد. موفق به ویژه در سرکوب قیام زنگیان و تقویت مرزهای شرقی خلافت نقشی برجسته ایفا کرد. این عملکرد موفق نظامی و اداری باعث شد تا او در نظر عامه مردم و ارتش، به مثابه جانشینی شایسته و قدرتمند شناخته شود. این اقتدار به وضوح در ضرب سکه‌های دوره خلافت معتمد بازتاب یافته است.

درج نام موفق در ضرابخانه‌های مهمی مانند مدینه‌السلام که مرکز سیاسی- اقتصادی خلافت محسوب می‌شد، نشان‌دهنده نفوذ و تسلط او بر دستگاه اجرایی خلافت است. بر خلاف جعفر، که در بسیاری از ضرابخانه‌ها تنها با نام ساده «جعفر» شناخته می‌شد، موفق با لقب رسمی و کامل روی سکه‌ها حاضر شده است. این مسئله از یک سو نشان‌گر میزان پذیرش او در بدنه نظام سیاسی

جدول ۳. سکه‌های معتمد همراه با نام موفق.

تصویر	ردیف
	<p>۱. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۶۲ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۱۵ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه السلام سنه اثنین و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۲. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۳۳ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه السلام سنه ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۳. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۶۴ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۴۹ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق با... حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذ ... السلام سنه اربع و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۴. محل ضرب: مدینه السلام تاریخ ضرب: ۲۶۵ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۵۷۷ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: ... خمس و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۵. محل ضرب: اهواز تاریخ ضرب: ۲۶۵ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۳۲ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالاهواز سنه خمس و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۶. محل ضرب: واسط تاریخ ضرب: ۲۶۲ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۲۴ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط سنه اثنین ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۷. محل ضرب: واسط تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۴۰ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ الموفق بالله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط... ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

بوده‌اند، اما پراکندگی و شمار اندک سکه‌های دارای این لقب حاکی از آن است که مشروعیت ولیعهدی جعفر، بیشتر جنبه تشریفاتی و درباری داشته و از پشتوانه عمومی و عینی بی‌بهره بوده است.

در مجموعه مورد بررسی، سه سکه با نام «المفوض الی الله» در سال‌های ۲۶۲ و ۲۶۳ هجری قمری ضرب شده که هر سه ضرب سامرا هستند.

تحلیل سکه علی بن محمد (صاحب الزنج)

در اواسط سده سوم هجری قمری، یکی از گسترده‌ترین شورش‌های اجتماعی-سیاسی تاریخ اسلام در جنوب عراق به وقوع پیوست؛ جنبشی که به قیام زنگیان یا «فتنه الزنج» معروف شد. رهبری این جنبش را علی بن محمد بر عهده داشت، شخصیتی پیچیده و مدعی نسب علوی که توانست هزاران برده آفریقایی تبار (زنج) را علیه خلافت عباسی بسیج کند. این قیام از سال ۲۵۴ تا حدود ۲۷۰ هجری قمری ادامه یافت و عملاً کنترل بخش‌هایی از خوزستان و بصره را از دست خلافت خارج کرد (آربری ۱۳۸۱: ۱۸۸).

سرکرده شورشیان، علی بن محمد، که خود را مهدی موعود می‌خواند، در سکه‌های ضرب شده به نامش، پدر خویش را با عنوان «محمد بن امیرالمومنین» معرفی کرده است. روی این سکه‌ها، نام ضربخانه به صورت «المدینه المختاره» نام دژ

تحلیل سکه‌های معتمد همراه با نام المفوض الی الله جعفر بن معتمد، از سال ۲۶۱ هجری قمری با لقب «المفوض الی الله»، به عنوان ولیعهد رسمی خلیفه شناخته شد (طبری ۱۳۷۱: ج. ۱۵؛ ۶۴۴۷). این لقب که به معنای «واگذارشده به خدا» یا «تفویض شده به خدا» است، از جنبه سیاسی، تلاشی برای تثبیت جایگاه ولیعهد و اعطای نوعی مشروعیت الهی به شمار می‌رفت. در متون تاریخی، از جمله طبری، خلافت جعفر منوط به بلوغ او در زمان وفات پدرش بود؛ اما در عمل، اداره امور خلافت به الموفق، عموی او سپرده شده بود.

در مجموعه مورد مطالعه، تنها سه سکه با عنوان کامل «المفوض الی الله» شناسایی شده که همگی در ضربخانه سامرا، مقر اصلی خلافت معتمد عباسی، ضرب شده‌اند. این محدودیت کمی در مقایسه با ده‌ها سکه دارای نام ساده «جعفر» از دلالت‌های معناداری برخوردار است. شواهد سکه‌شناختی مربوط به جعفر بن معتمد، به ویژه سکه‌های دارای لقب «المفوض الی الله» نشان‌دهنده شکاف میان تبلیغات رسمی دستگاه خلافت و واقعیت‌های سیاسی حاکم است.

از منظر نشانه‌شناسی سیاسی، لقب «المفوض» در واقع کوششی برای مشروع‌بخشی نمادین به جعفر بود؛ اما در عمل، این اقدام تأثیر چندانی در تحکیم موقعیت او نداشت. اگر چه سکه‌های ضرب سامرا در انتقال این پیام نمادین وفادار

جدول ۴. سکه‌های معتمد همراه با نام مفوض.

تصویر	ردیف
	<p>۱. محل ضرب: سامرا تاریخ ضرب: ۲۶۲ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۴۷ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ المفوض الی الله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسرمن رای سنه اثین و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۲. محل ضرب: سامرا تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۷۵۳ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ المفوض الی الله حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسرمن رای سنه ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>
	<p>۳. محل ضرب: سامرا تاریخ ضرب: ۲۶۳ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۸۴۷ روی سکه: متن: لاله الا/ الله وحده/ لا شریک له/ المفوض الی الله حاشیه داخلی: بسم ... بسرمن رای سنه ثلاث و ستین و مائتین حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله پشت سکه: متن: لله/ محمد/ رسول/ الله/ المعتمد علی الله حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون</p>

جدول ۵. سکه علی بن محمد.

تصویر	شرح اثر
	<p>۱. محل ضرب: - تاریخ ضرب: ۲۶۱ هجری قمری شماره اثر: ۱۴۶۲۸ روی سکه: متن: لاله الا / الله وحده / لا شریک له / محمد بن / امیرالمومنین حاشیه داخلی: بسم الله ضر... سنه احدى و ستین و مائتین حاشیه خارجی: ... پشت سکه: متن: علی / محمد / رسول / الله / المهدی علی بن محمد حاشیه:.....</p>

با درج عنوان «الأمیر» در کنار نام خلیفه، نوعی مشروعیت دوگانه را نمایان می‌سازد و روند فزاینده استقلال قدرت‌های محلی را عینیت می‌بخشد. نادرترین نمونه، سکه منسوب به علی بن محمد (صاحب‌الزنج) است که با حذف کامل نام خلیفه، الگویی بدیع از مشروعیت مستقل و گسست نمادین از دستگاه خلافت را به نمایش می‌گذارد.

بررسی سکه‌های ضرب‌شده در سال ۲۶۵ هجری قمری در اهواز که نیمی با نام یعقوب و نیمی با نام موفق ثبت شده‌اند، هم بر اهمیت راهبردی این شهر دلالت دارد و هم بر شدت رقابت دو بازیگر اصلی صحنه قدرت. به‌ویژه آن‌که ضرب سکه‌های موفق در همین سال، به احتمال زیاد پس از درگذشت یعقوب و بازپس‌گیری اهواز صورت گرفته است. از منظر تطبیقی، گذار از دوره‌ای که نام خلیفه تنها نقش روی سکه‌ها بود (همچون عصر معتمد) به دوره‌ای با تنوع گسترده نام‌ها و عناوین حکام، وزرا و شورشیان (عصر معتمد)، بیانگر فروپاشی انسجام نظام ضرب سکه و ناتوانی خلافت در حفظ اقتدار یکپارچه است.

شورشیان در جنوب بصره، یا «مُعسکر الامام» ثبت شده (باغ بیدی ۱۳۹۳: ۱۴۵) که نشان از ادعای حکومت‌داری مستقل دارد. در مجموعه مورد مطالعه، تنها یک سکه منسوب به علی بن محمد شناسایی شده که از جنبه‌های شکلی و محتوایی با سایر سکه‌های این دوره تفاوت آشکاری دارد. در این سکه، نام خلیفه عباسی «المعتمد» کاملاً حذف شده و تنها نام علی بن محمد درج شده است. همین حذف نام خلیفه عباسی، نشان‌دهنده گسست کامل وی از خلافت مرکزی است. در دوره عباسی، حتی فرمانروایان نیمه مستقل، مانند صفاریان و طولونیان، برای حفظ ظاهر مشروعیت، نام خلیفه را بر سکه‌ها درج می‌کردند؛ اما علی بن محمد، با حذف این عنصر، خواهان مشروعیت مستقل برای حکومت خود بود.

این سکه، در واقع یکی از معدود شواهد مادی موجود از پروژه سیاسی صاحب‌الزنج است. انتشار سکه به نام خود، به ویژه در فضایی که ابزار سکه بیشتر در اختیار خلافت یا فرمانداران رسمی بود، نشان‌دهنده آن است که شورش‌زنگیان از مرحله نارضایتی اجتماعی فراتر رفته و به صورت ساختار جایگزین حکومتی درآمده بود.

از منظر نمادشناسی، سکه صاحب‌الزنج یکی از نادرترین نمونه‌های بی‌اعتنایی آشکار به مشروعیت خلیفه است؛ و از این رو، ارزش تاریخی و پژوهشی آن در تحلیل ساختار قدرت در دوره معتمد عباسی بسیار بالاست.

نتیجه‌گیری

تحلیل ۱۷۳ سکه درهم نقره از مجموعه یافته‌های کاوش شوش نشان می‌دهد که دهه‌های پایانی سده سوم هجری قمری با افول تدریجی اقتدار خلافت عباسی همراه بوده است. این سکه‌ها، افزون بر کارکرد اقتصادی، به‌مثابه اسنادی سیاسی-ایدئولوژیک، بازتابی روشن از رقابت‌های درباری، کشمکش‌های نظامی و تلاش برای تثبیت مشروعیت به شمار می‌روند.

تداوم ضرب سکه با نام «جعفر» پس از سال ۲۶۱ هجری قمری، اغلب بدون لقب رسمی «المفوض إلی‌الله»، حاکی از تردید در پذیرش جایگاه وی به عنوان ولیعهد است؛ حال آنکه نقش پررنگ «الموفق بالله» در ضرابخانه‌های اصلی، از انتقال تدریجی قدرت به فرماندهان نظامی حکایت دارد. همچنین، حضور سکه‌های منسوب به یعقوب لیث صفاری

جدول ۶ خلاصه سکه‌های مورد بررسی

نام سکه	سال ضرب (هجری قمری)	محل ضرب	تعداد سکه
نام معتمد همراه با نام جعفر	۲۵۹، ۲۵۸، ۲۵۷ ۲۶۳، ۲۶۱، ۲۶۰	فارس، اصفهان، اهواز، ماه الکوفه، بصره، سامرا، واسط، مدینه السلام	۷۶
نام معتمد همراه با نام یعقوب لیث صفار	۲۶۳، ۲۶۱، ۲۶۰ ۲۶۵، ۲۶۴	اهواز، پنجه‌پیر، فارس	۴۲
نام معتمد همراه با نام موفق	۲۶۳، ۲۶۲ ۲۶۵، ۲۶۴	مدینه السلام، اهواز، واسط	۴۶
نام معتمد همراه با نام مفوض	۲۶۲، ۲۶۳	سامرا	۳
علی بن محمد	۲۶۱	-	۱
نام معتمد (روی سکه نامشخص به علت سائیدگی) ^۲	-	-	۴
جمع کل			۱۷۳

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سکه در عصر معتمد عباسی نه تنها ابزاری اقتصادی، بلکه وسیله‌ای برای بازتاب و بازتولید مشروعیت سیاسی بوده است. بنابراین، مطالعه این اسناد مادی، امکان بازخوانی تاریخ سیاسی-ایدئولوژیک خلافت عباسی را از منظری نو فراهم می‌سازد.

منابع:

قرآن کریم

آزبری، آ. ج؛ برتولد اشیپولر، آن. ک. س. لمبتون و دیگران ۱۳۸۱ *تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کیمبریج*، ترجمه احمد آرام، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.

ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمان بن محمد ۱۳۸۳ *العبر تاریخ ابن خلدون ج ۲*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مدخل‌های «سکه»، «عباسیان»، «معتمد علی‌الله» و «صفاریان».

رضایی باغبیدی، حسن ۱۳۹۳ *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

زامباور ۱۳۵۶ *نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام*، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران: مروی.

سرفراز، علی اکبر و فریدون آورزمانی ۱۳۸۳ *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

طبری، محمد بن جریر ۱۳۷۵ *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک ج ۱۵*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

طوقوش، محمد سعید ۱۳۸۵ *دولت عباسیان*، ترجمه حجت الله جودکی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عقیلی، عبدالله ۱۳۷۷ *دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی*، تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

قوچانی، عبدالله ۱۳۸۳ *گنجینه سکه‌های نیشابور*، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

لین پول، استانیلی ۱۳۱۲ *طبقات سلاطین اسلام*، ترجمه عباس اقبال، طهران: کتابخانه مهر.

References

Ali, Wijdan 2004 "Islamic Coins during the Umayyad, Abbasid, Andalusian and Fatimid, Manchester, *Foundation for science Technology and civilization*, Pp. 2-11.

Göbl, R.; G. Le Rider, G. C. Miles & J. Walker 1960 "Numismatique susienne: Monnaies trouvées à Suse de 1946 à 1956". In *Mémoires de la Mission Archéologique en Iran*, (Tome XXXVII), Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Lane Poole. S. 1875 *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol. II: The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum. London: British Museum.

1876 *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol. III: The Coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum. London: British Museum.

Mitchner. Michael 1977 *The World of Islam*, London, Hawkins press.